

Український архівний матеріал про участь західних слов'ян у національно-революційному русі середини XIX ст..

Участь слов'янства у національно-революційному та культурному русі, проблема їх національного самозбереження представляє значний науковий інтерес у контексті вивчення культурно-національного та етнополітичного розвитку народів і держав європейського континенту на шляху до формування мультикультурного суспільства як базової риси оновленої та інтегрованої європейської цивілізації XXI ст. З огляду на характер мультикультурності - наявність множини або мозаїки специфічних етнокультур у єдиній суспільно-культурній системі національний слов'янський рух це закономірне явище, яке є наслідком цивілізаційної єдності старого континенту. Відродження слов'янських народів у першій половині XIX ст. напряду пов'язане з подіями у імперії Габсбургів, та різноманітністю форм національно руху у слов'ян.

Систематизацію джерел та глибокий аналіз наукових робіт з питань участі західних слов'ян у національно-революційному русі середини XIX ст. у комплексному вигляді вітчизняною історіографією поки що не здійснено. Основну групу джерел з вивчення культурно-національного процесу слов'ян складає значний масив неопублікованих архівних матеріалів, суттєво важливі з-поміж яких містяться не тільки у фондах центральних і регіональних архівів Німеччини, Чехії, Польщі - малодоступних для українських вчених з об'єктивних причин, але й у документосховищах України та Росії.

Не менш значиму групу складають опубліковані джерела. Важливі дані щодо національного і соціального руху слов'ян приводяться у комплексі документальних видань і збірок, які вийшли друком протягом XIX-XX ст. у Німеччині, СРСР та інших країнах. До опублікованих джерел з історії національного руху західних слов'ян варто віднести й щоденники подорожей, етнографічно-історичні замітки й статті, листування провідних російських, українських та інших славістів періоду XIX ст. Багатий фактичний матеріал стосовно культурного і соціального життя

слов'ян містять преса і періодичні видання які започатковані в першій половині ХІХ ст. національними лідерами.

Російські і українські архіви мають дещо обмежену, порівняно, наприклад, з німецькими, кількість документів з культурно-національного руху слов'ян у ХІХ ст. Тут зібрані переважно фрагментарні матеріали з історії слов'янського руху, але у наявності досить вагомий масив документів стосовно міжслов'янських зв'язків слов'ян та контактів їх національних лідерів із Росією та Україною. Щодо останніх, то важливі факти про їх зв'язки із провідними російськими і українськими славістами, діячами культури і літератури впродовж ХІХ ст. містяться також у відділах рукописів академічних установ і бібліотек Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Львова, Одеси та інших міст. Це обумовлено тим, що саме на Російську імперію в політичному плані - як патрона всіх європейських слов'ян, і у культурно-науковому - як просвітники і вчені з 40-х років ХІХ ст. орієнтувалися слов'янські будителі. Документи з російсько-слов'янських зв'язків зберігаються у Російському Державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі (РГИА), Відділі рукопису Державної публічної бібліотеки ім. М.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі (ОР ГПБ). В російських архівах можна знайти достатню кількість документів, які були складеними в ХІХ ст. та демонструють характер відношень, що склалися між слов'янськими національними лідерами і офіційними установами Російської імперії, окремими науковими і політичними діячами. Вельми цікавими на нашу думку є листи-звернення від самої західної – серболужицької гілки слов'ян до міністерств освіти і іноземних справ Росії та докладні записки від міністрів С.Уварова, О.Головіна, Д.Толстого, що були складеними на ім'я імператора після опрацювання відповідних звернень, що надходили до Петербургу [1]. Ці документи демонструють покровительній характер російського царського двору до національно-культурного руху та уважне ставлення до його фінансових проблем. Крім того, неодноразові прохання від діячів національного відродження Я.Смолера, М.Горніка Є.Муки, слов'янських студентів до таких приватних осіб, як академіки І.Срезневській і П.Кеппен, історики-славісти М.Погодин, І.Аксаков та інших [2] свідчать про існування достатнє міцних наукових зв'язків які для західних слов'ян несли не

тільки інтродукцію в загальну славістику а також мали певне етнопідтримуюче значення. Нами виявлені і вводяться в науковий обіг архівні документи з історії українсько-слов'янських культурних зв'язків і взаємовпливів, а також матеріали, які уточнюють і переглядають окремі конкретні факти, хибно тлумаченні дослідниками, зокрема, листування Я.Смолера з українськими громадсько-культурними діячами, яка зберігається у Центральному державному історичному архіві України м. Львів [3].

Документи, що стосуються славістики XIX ст. в основному сконцентровані у декількох архівних та наукових установах України. По-перше, це - Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) у м. Києві. У ньому зберігається велика кількість архівного матеріалу, який може не тільки відкрити невідомі сторінки слов'янського минулого, особливо слов'янсько-українських наукових та культурних стосунків, але й дозволяє певним чином внести ясність у політику європейських імперій XIX ст. щодо західних слов'ян. Особливу цінність для дослідника у даному контексті представляють документи таких фондів ЦДІАУ – “Канцелярія Києва”, “Канцелярія Київського відділу цензури” та “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”. У цих фондах зберігаються офіційні документи російських імперських державних установ, які проливають світло на політику імперії щодо слов'янства. Матеріали даної збірки, як засвідчують реєстраційні записи, майже не вивчалися дослідниками, тому основна їх маса вперше вводиться нами в науковий обіг. Зокрема, конкретно з теми дисертаційного дослідження великий інтерес представляє документальна колекція з генерал-губернаторського фонду, яка стосується революційних подій 1848-1849 рр. у Європі та консолідації слов'янства. Надзвичайну вагу мають зібрані у фонді звернення та заяви з'їздів і зборів зарубіжних слов'ян за 1848 р., які надсилалися також і в Російську імперію. Принагідно зауважимо, що більшість із цих документів, незважаючи на походження - будь то заклик до слов'ян вислати уповноважених на з'їзду в Празі чи звернення галицьких русинів-українців має багато спільного за змістом і основними вимогами із петиціями лужицьких сербів тогочасного періоду [4]. Це, з-поміж іншого, ще раз засвідчує, що національне піднесення західних

слов'ян у 40-і роки ХІХ ст. відбувалося не ізольовано, а у загальнослов'янському контексті.

Історію розвитку слов'янознавства висвітлюють також і матеріали особистих збірок документів, які зберігаються у фондах ЦДІАУ в м. Києві. Наприклад, надрукований щоденники основоположника слов'янознавства в Російській імперії О.Бодянського, якого водночас варто вважати і одним з перших професійних вчених-сорабістів Росії й України, міститься в особистому фонді Павловського (та у фонді Київського учбового округу) [5]. Слушні зауваження із загальнотеоретичних питань слов'янознавства можна знайти й у листуванні М. Грушевського з провідними російськими славістами [6].

Більш ґрунтовно тематику міжслов'янських зв'язків Лужиці у ХІХ ст. і, насамперед, українсько-лужицькі наукові й просвітницькі контакти дозволяють висвітлити матеріали фондів “Київський університет” та “Управління попечителя Київського учбового округу” ЦДІАУ. Тут містяться комплекти документів щодо направлення вчених з України на стажування чи наукове відрядження за кордон, в т.ч. слов'янські країни та Німеччину. Нами виявлено у фонді “Управління попечителя...” добірку документів 1856-1861 років стосовно діяльності відомого славіста, професора Київського університету В.Я.Яроцького і, зокрема, справу про його відрядження у жовтні 1861 р. на півтора року у слов'янські землі. Мета його перебування в Пруссії, згідно з документом, - ознайомлення із слов'янськими мовами та літературами [7]. У фондах Київського університету та попечителя учбового округу зберігаються особисті справи, обґрунтування та рішення щодо закордонних відряджень другої половини ХІХ ст., в т.ч. до Німеччини і багатьох інших київських вчених [8].

Правда, у дослідника виникають певні складнощі в ході практичної роботи з документами в ЦДІАУ - вони незручно зберігаються, невпорядковано підшиті у об'ємні справи, окремі взагалі погано закріплені у справах, велика кількість документів знаходиться на мікрофільмах (за наявності на весь читальний зал одного працюючого апарату для мікрофільмів із існуючих шести). Але, у цілому, саме в цьому історичному архіві знаходиться найбільша маса ще зовсім не опрацьованих

дослідниками матеріалів з питань вітчизняної і зарубіжної історії, міжслов'янських зв'язків. Причому, фонди ЦДІАУ з документальними добірками ХІХ ст. тривало залишаються поза увагою українських вчених-славистів.

По-друге, нові документи з історії українсько-слов'янських зв'язків виявлені нами у фондах львівської філії Центрального державного історичного архіву України. Якщо київські архівні збірки містять матеріали стосовно співробітництва вчених-славистів і громадських діячів Наддніпрянщини, яка входила до складу Російської імперії, із лідерами слов'янських культурно-національного руху ХІХ ст., то у фондах ЦДІАУ м. Львів знаходяться документи щодо участі в українсько-лужицьких зв'язках представників Галичини, яка входила до складу Австро-Угорщини (до 1867 р. - Австрійської імперії). Найбільший інтерес з теми нашої публікації з-поміж матеріалів ЦДІАУ м. Львів представляють документальні збірки із фонду № 309 “Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка”. Нами опрацьовані листи Я.А.Смолера до професора української літератури Львівського університету, одного з ініціаторів національного відродження і засновника “Руської Трійці” Якова Федоровича Головацького (1814-1888 рр.) [9]. Ці чотири листи періоду 1867-1869 років були майже випадково виявлені у першій половині 80-х років ХХ ст. у збірці листів до Я.Ф.Головацького львівським істориком М.М.Крілем, який ознайомив з їх змістом відомих славистів К.К.Трофимовича та В.А.Моторного. В ті часи у радянській Україні розгорталася чергова кампанія боротьби проти “буржуазного націоналізму”, як розповів нам нещодавно один із цих вчених, не було ніякої можливості опублікувати архівну знахідку щодо існування українсько-лужицьких зв'язків ще в ХІХ ст., тим більше, коли в них брали участь представники Галичини. Тому, листи Я.А.Смолера до Я.Ф.Головацького із фондів ЦДІАУ м. Львів з науковими коментарями 3-х вищезгаданих львівських вчених були вперше опубліковані у 1985 р. в Прибалтиці - у Наукових записках Тартуського університету, як нові документи про “серболужицько-східнослов'янські” зв'язки [10].

Суть листів Я.А.Смолера до Я.Ф.Головацького зводиться в основному до повідомлень про надходження нових книг з Росії до Лужиці і їх відправлення у

Львів та Вільно. Зміст листів носить швидше комерційно-діловий, а не науковий, культурно-просвітницький чи особистий характер. У них майже нічого не говориться щодо загальнослов'янських питань і, зазвичай, повідомляється лише про відправлення чергової партії книг і пов'язані з цим грошові проблеми. Тому дещо перебільшеною видається така їх нещодавня - у 1997 р. оцінка В.А.Моторним: "Певну роль в ознайомленні українців з культурним життям Сербської Лужиці відіграли зв'язки Я. Головацького з визначним науковим та культурним діячем Я.А.Смолером, книгообмін, який вони започаткували..."[11].

Листування між Я.А.Смолером та Я.Ф.Головацьким свідчення швидше посилення російського впливу на діячів Лужиці й Галичини. Характерно (чого, можливо, несвідомо не відзначили львівські вчені - першовідкривачі цих документів), що листування велося російською мовою і Я.А.Смолер завжди підписувався під листом русифікованим варіантом - "І.Смолер" ("Іван Смоляр"). Попередніми дослідниками листування не було також помічено, що після наведених листів на мікрофільмі фонду Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка (Фонд 309, опис 1, одиниця збереження 2299) ЦДІАУ м. Львів йде фотокопія аркушу паперу, на якому без дати та підпису російською мовою викладена згадка про "Івана Петровича Йордана" (Я.Йордана) та коротка біографія "Івана Ернестовича Смоляра". Цей аркуш зберігається у справі Я.Ф.Головацького. Наводимо в перекладі зміст тексту, викладеного на цьому аркуші:

"Йордан Іван Петрович. Ур.15.01.1818. Ум.29.04.1898.

Смоляр Ів. Ернест. Ур. 03.03.1816. Прусія. Горна Лужиця. Ум. 13.04.1884.
Будишин.

Він розбудив лужицьких сербів. Повним правом називають його патріархом серболужицького народу і воскресителем серболужицької мови. Кінчивши гімназію в Будишині, університет у Братиславі, в 1842 був у Празі, видав лужицькі пісні, перекладав... заснував сербську Матицю і редагував її ... (далі за текстом йде дуже скорочений виклад біографії та діяльності Смолера - Автор) їздив у Польщу і Москву на з'їзд 1867 р. ... В 1881 р. приїздив до Варшави і до Петербургу за поміччю для лужицької справи але їздив надарма. Був у Казані, Києві, Москві,

Нижньому Новгороді” [12]. Малоімовірно, однак, що даний біографічний нарис належить перу Я.Ф. Головацькому тому, що останній помер у 1888 р., а тут згадується про смерть патріарха лужицького відродження Я. Йордана у 1898 р. (хоча, насправді - Я. Йордан помер у 1891 р.).

Дещо побіжний і поверхневий аналіз джерел з фондів ЦДІАУ м. Львів, як з питання листування між Я.Ф.Головацьким та Я.А.Смолером, і взагалі з проблем слов'янської історії та українсько-лужицьких зв'язків, здійснений львівськими істориками і культурологами-сорабістами засвідчує і той факт, що лише нами в 2001 р. під час роботи в даному архіві було виявлено одиницю збереження відповідей Я.Ф.Головацького на вищевказані 4 листи Я.Смолера 1867-1869 рр.[13]. Крім того, до теперішнього часу недослідженими залишалися й інші матеріали ЦДІАУ м. Львів щодо міжслов'янських зв'язків, наприклад, листування Д.Зубрицького із московським славістом, українцем за походженням Осипом Бодянським, відомим чеським вченим В'ячеславом Ганкою та братами Яковом й Іваном Головацькими [14]. У фонді НТШ архіву нами виявлено також рукопис цікавої статті невідомого автора про події в Європі та революцію - “Рік 1848”, написаної у 1878 р.[15], матеріали, зібрані М.Драгомановим щодо діяльності цюріхської слов'янської секції : програми, листування з О.Герценом та М.Огарьовим, спогади про М.Бакуніна та інше [16]. Але стосовно і цієї - львівської філії одної із головних архівно-історичних установ України.

По-третє, при Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України створений “Відділ рукопису”, де зберігаються різноманітні документи діячів національної науки та культуру. Особливу цінність для дослідників-славістів представляють фонди І.Срезневського та О.Бодянського [17] - основоположників слов'янознавства в Російській імперії першої половини ХІХ ст., які першими з-поміж вчених-славістів, зокрема, і України мали безпосередні особисті і наукові контакти з діячами національного слов'янського руху. Інтерес, зокрема, представляють матеріали з архіву О.Бодянського щодо висвітлення ним питань історії, культури й мови слов'ян у ході викладання славістичних курсів в Московському університеті

[18]. Значною допомогою для науковців є Показчик фондів “Відділу рукопису”, який підготовлений працівниками Інституту і виданий у 1999 році [19].

Характерно, що в даному документосховищі зберігають також матеріали з архіву Київського університету ХІХ ст., де нами знайдено декілька нових відомостей стосовно направлення у 40-і роки на закордонне стажування до Німеччини і київських вчених, наприклад М.І.Пільнякевича [20].

По-четверте, ціла низка неопрацьованих до сучасності документів - надзвичайно важливих для сорабістики знаходиться у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського. Точніше, в її філії – “Інститут рукописів”. У фондах Інституту рукописів зберігаються ранні друковані видання, листування, щоденники, рукописні праці науковців та громадських діячів України, Росії та інших європейських держав. Відносно невелика кількість фондів Інституту дозволила його працівникам ретельно опрацювати й систематизувати документи, які зберігаються кожний окремо, виділено (навіть й обгорнути), а не у невпорядкованих річних підшивках, як у Центральному державному історичному архіві, що значно спрощує пошук матеріалу.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського одним із перших серйозних документів з історії лужицьких сербів є щоденник подорожі по Лужиці в 1814 р. В.Ф.Тимковського (1781-1832 рр.), який із статс-секретарем О.С.Шишковим супроводжував царя Олександра І в закордонних походах під час наполеонівських воєн у 1813-1814 рр.[21]. Це - невеликий зошит обсягом 120 сторінок з подорожніми замітками за період від 24 вересня (6 жовтня за новим стилем) до 2 (14) жовтня 1814 р. Автор щоденника ретельно записує спостереження щодо слов'янської мови місцевого населення, його звичок, вірувань, міфології, місцевих пам'яток та природи, супроводжуючи текст власними коментарями і роздумами. У цілому, щоденник подорожі В.Ф.Тимковського - важливий документ з історії, культури та побуту лужицьких сербів початку ХІХ ст. Історичні описи-екскурси в тексті переплітаються з етнографічними й мовознавчими викладками і свідчать про високий науковий рівень дослідника. Тому

дане науково-неупереджене свідчення очевидця викликало великий інтерес і, водночас, гостру дискусію в радянській сорабістиці 80-х років ХХ ст.

У фондах Інституту рукописів НБУ взагалі знаходиться великий масив неопрацьованої рукописної спадщини відомих славістів Російської імперії ХІХ ст., деякі з яких займалися не тільки теоретичними проблемами слов'янознавства, але й серболужицькою проблематикою. Зокрема, є окремий фонд М.П.Погодіна (1800-1875) - одної із найвпливовіших осіб в науковому і громадському житті країни. М.П.Погодін був особисто знайомий з 1839 р. із Я.А.Смолером і організовував та й особисто надавав фінансову допомогу серболужицькому культурно-національному руху. У НБУ зберігаються деякі звіти про закордонні поїздки вченого, листи, де він розмірковує про об'єднання слов'ян, створення слов'янської федерації та необхідності допомоги зарубіжним слов'янам з боку Росії [22]. Тут також є тези дисертації В.А.Францева, з поміж яких на увагу заслуговують такі висновки: "Розвиток національної самосвідомості ... ХVІІІ-ХІХ ст. тісно пов'язаний з розвитком слов'янської самосвідомості.... Росту ідеї ... в числі різних факторів, сильно сприяло посилення політичної могутності Росії... і слов'янства взагалі в кінці ХVІІІ століття....Тільки с початком слов'янських мандрівок перших наших слов'янознавців, ми вступили на вірний шлях вирішення питання про розвиток у нас слов'янських досліджень" [23].

Окремі матеріали з фондів Інституту рукописів НБУ, виявлені нами, характеризують міжслов'янські взаємини напередодні революційних подій 1848-1849 років. Це стосується насамперед документів щодо активності чеського славіста В.Ганки. Оцінюючи його роль в пробудженні західного слов'янства, П.Куліш писав 28 квітня 1846 р. до В.Ганки: "Розклали Ви між слов'янами таке вогнище, що за Вами і нас стало трохи видно" [24].

Та найбільш цікавими є два документи, пов'язані із направленням В.Ганкою до Києва інформації щодо Слов'янського з'їзду 1848 р. у Празі. 1 травня 1848 р. В.Ганка адресував О.Я.Стороженку відозву "Слов'яни, браття!", а на звороті (Аркуш 4, Од. збер. 2554) власноручно дописав: "Вельмишановний пане! ...У нас все було би гарно, але клятні німці! Жаль, що у Вас не має можливості, щоб дізнатися

якими беззаконними хитрощами вони бажають нас у своє безбожжя ... затягнути. Читайте постанову Франкфуртських ... самозванців... Ми не бажаємо єднання с цією великою Німеччиною. Ми слов'яни і останемося слов'янами до останньої краплини крові. Дуже було би нам приємно на нашому з'їзді побачити наших братів росіян. В.Ганка"[25]. Інформацію щодо листа В.Ганки через російського намісника в Польщі було доведено навіть до відома російського царя. Дуже своєрідне рішення імператора, оперативно, як на ХІХ ст., - уже 15 (27) травня 1848 р. було викладено у відповіді намісника О.Я.Стороженку. Оригінал цього листа з наступним змістом зберігся у фондах НБУ: "Пану сенатору, Таємному раднику Стороженко. Государ імператор, в наслідку всепідданішої моєї записки, з предмету отриманого Вашим превосходительством листа від В'ячеслава Ганки, Височайше наказує залишити цього листа без відповіді. Про що вважаю повідомити Ваше превосходительство до обов'язкового виконання. Підпис. Намісник генерал фельдмаршал" [26].

Таким чином, до участі росіян у Слов'янському з'їзді та в загальнословацькому русі, ініційованому зарубіжними лідерами слов'янського відродження царський режим відносився досить прохолодно. Тим більше, коли слов'янський рух злився з революцією 1848-1849 рр. Навпаки, як засвідчили подальші події, Росія виконала роль жандарма у придушенні національно-визвольної боротьби підневільних Австрійській імперії народів. С цього приводу на нашу думку цікавими будуть документи в яких відображається діяльність слов'янських благочинних товариств [27]. Відомо, що на протязі багатьох років товариства підтримували тісні стосунки з слов'янськими "Матицями". В архівах України зібрана достатня кількість документів присвячених діяльності національно-культурних об'єднань [28]. Та як свідчать документи, уряд Російської імперії, за допомогою фіскального апарату спостерігав за діяльністю слов'янських товариств.²⁹

Документи з архівів України, поглиблюють поки що дещо схематичний аналіз культурно-національного руху західних слов'ян та їх міжслов'янських зв'язків, який утвердився у сучасній українській та російській історіографії. Навіть цей короткий, далеко не повний огляд документів з національних архівів дозволяє реконструювати окремі чинники слов'янського національного руху, глибше зрозуміти ту

необхідність, яка спонукала регіональні народи розвинути на стадії відродження етнослов'янський синкретизм, який набрав особливого змісту під час становлення національної культури, але не в розумінні її рафінованого значення - література, театр, мистецтво, а в значенні політичного та ідеологічного додатку до національного руху.

¹ Див.: Докладная записка министра народного просвещения графа С.С.Уварова императору Николаю I о присылке ему акад. П.И.Кеппеном письма лужицкого студента М.Эренфельда из Лейпцига 19 июня 1841 г. // РГИА С-Пб. - Ф.735. - Оп.2. - Д.243. - Л.1; Також. Докладная записка министра народного просвещения графа Д.А.Толстого Александру II о поднесении ему издания проф. Пфулем "Словаря Верхнелужицкого языка" и о необходимости награждения проф. Пфуля за его научные заслуги. 20 июня 1866. // РГИА С-Пб. - Ф.733.-Оп.142.= Д.266. - Л.1-2;

² Див.: Отзыв акад. И.И.Срезневского о словаре верхнелужицкого языка присланого проф. Х.Пфулем // РГИА С-Пб. - Ф.733. - Оп.142. - Д.266. - Л.5; Письмо лужицкого студента М.Эренфельда акад. П.И.Кеппену с просьбой о присылке лужицким сербам книг и журналов из России // РГИА С-Пб. - Ф.735. - Оп.2. - Д.243. - Л.2-3; Також. Смолер Я.А. – Погодину М.П. Письмо. 2(14). 12. 1873 // РГИА С-Пб. - Ф.239. - Оп.18. - Д.33; Також. Смолер Я.А. – Аксакову И.С. Письмо. 15.02.1876 // ОР ГПБ С-Пб. - Ф.14. - Д.352; Також. Смолер Я. - Ковалевському Е. Письмо. 13/25.10.1861 // ОР ГПБ С-Пб. - Ф.356. - Д.238. - Л.1;

³ Листи Головацького Я. до Говорського К., Петрушевича, Смоляра Я та інших (1861-1886 рр.) // ЦДІА України, м. Львів. - Ф.309. - Опис 2. - Справа 111.

⁴ Див.: Господину Киевскому, Подольскому, Волынскому генерал губернатору. Рік 1848 // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ, м. Київ). Ф.442. Оп.798, спр153, арк. 216-218; "Записка від імені руського народу в Галичині". Львов 31 липня 1848 р. // Там само. - Арк. 437-438; Возвание богемских славян "Братья славяне", присланное 8 мая 1848 г. в Киев пражским ученим Ганкой // Там само. - Спр. 154, арк. 242-243; Звернення русинів до "Німецьких братів" // Там само. - Арк. 440; Возвание "Slowianie, bracia!" присланное В.Ганкой А.Стороженко, напечатано на польском, чеком языках с припиской Ганки к Стороженко на одном из листов. 1 мая 1848 Прага. // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. Ф.8. Од. зб. 2551-2554.

⁵ Див.: Дневник О.М. Бодянского. Рік 1888. // ЦДІАУ, м. Києві. Ф.267. Управлене попечителя Киевского ученого округа. Оп. 1, од. зб. 80. 25 л.; Дневник Бодянского О.М. помещенный в журнале "Русская старина" 1888 № 1 и 1889 № 10. Рік 1889 // Там само. 33 л.

⁶ Див.: Чотири листи – славіста, академіка Петербурзької АН, редактора часопису "Живая старина" Ламанського В.І. до Грушевського М.С. // ЦДІАУ, м. Київ. - Ф.1235. Грушевський – історики, лінгвісти. Оп.1, од. зб. 584, арк. 1-3. Рік 1897,1903, 1904.; Також. 12 листів проф. Петербурзького університету, співробітника журналу "Вестник Европы", редактора часопису "Московский еженедельник" Погодина О.Л. до Грушевського М.С. // Там само. Од. зб. 700, арк. 1-18. Рік 1909-1910.

⁷ Див.: Справа про відправлення за кордон екстраординарного проф.. Яроцкого для ознайомлення з чеською, сербською, польською, болгарською та іншими слов'янськими мовами. Рік 1861 // ЦДІАУ, м. Києві. Ф.707. Управлене попечителя Киевского ученого округа. Оп. 27, спр. 522, 70 лл.; Сведения о служебной и научной деятельности адъюнкта Киевского университета В.Я. Яроцкого Рік 1856. // Там само. Оп. 22, спр. 512, 70 лл.

⁸ Див.: Сведения о служебной и научной деятельности проф. Киевского университета Фортинского. Рік 1873. // ЦДІАУ, м. Києві. Ф.707. (Управлене попечителя Киевского ученого округа). Оп. 39, 1873, спр. 19, арк.27-30; Також. Сообщение Совета Киевского университета попечителю Киевского ученого округа о командировании доцента Фортинского за границу. Рік 1873. // Там само. Ф.708. Киевский университет. Оп.469, од. зб. 142-а, 1-18 л.; Також. Инструкция доценту Фортинскому командированному в Германию, Францию и Италию, и другие страны для ознакомления с постановкой преподавания всеобщей истории в университетах. // Там само. Оп. Совет, од. зб. 175, 34 л.; Також.Выписка из журнала заседания ученого комитета Министерства народного просвещения по обсуждению отче та доцента Киевского университета Фортинского командированного за границу для ознакомления с постановкой преподавания всеобщей истории в университетах. Рік 1873.// Там само. Оп. Совет, од. зб. 175, 45 л.

⁹ Письма проф. Львовского университета Я.Ф. Головацкому от корреспондентов с фамилиями на буквы Б, Г, Д, Е, К, Н, П, С и не установленных лиц. // ЦДІАУ м. Львів. - Ф. 309. Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. - Опис 1. - Од. збер. 2299.

¹⁰ Крыль М.М., Моторний В.А., Трофимович К.К. Неизвестные документы о серболужицко-восточнославянских связях / Ученые записки Тартуского государственного университета. - 1985. - Вып. 710. - С. 101 - 107.

¹¹ Моторний В.А. Причинки до історії українсько-лужицьких культурних взаємин (XIX - середина XX ст.) *Lětopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volsforschung.* - 1997. - R. V. - № 44. - С. 256 - 257.

¹² Письма проф. Львовского университета Я.Ф. Головацкому от корреспондентов с фамилиями на буквы Б, Г, Д, Е, К, Н, П, С и не установленных лиц // ЦДІАУ м. Львів. - Ф. 309. Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка. - Опис 1. - Од. збер. 2299.

- ¹³ Листи Головацького Я. до Говорського К., Петрушевича, Смоляра І. та ін. 1861-1886 рр. // Там само. - Оп.2. - Од. збер. 111.
- ¹⁴ Листи Зубрицького до Бодянского. Рік 1864-1861. // Там само. - Оп.1. - Од. зб. 2244. - 14 л.; Листи Бодянского, Ганкі і Головацьких Якова та Івана до Зубрицького. Оригінали та копії. Рік 1841- 1856 // Там само. -Оп.1.- Од. зб. 2336. - 59 л.
- ¹⁵ Стаття не встановленого автора “Рік 1848” 1878р. // Там само. - Оп.1. - Од. збер. 2064.
- ¹⁶ Програми слов'янської секції в Цюріху, правила організації, листування з Герценом О., Огарьовим, спогади про Бакуніна М. Та ін. Матеріали зібрани Драгомановим М. // Там само. - Од. збер. 2483.
- ¹⁷ Бодянский О. М.. Рік 1848-1876. // Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Відділ рукопису (ІЛ НАНУ ВР). - Ф. 99. - Од. зб. 4, - 112 л..
- ¹⁸ Записка об учебнике славянских наречий, марта 24 дня 1857 г. // Там само. - Ф.99. (Бодянский О. М.). - № 32. - А. 38 - 42.
- ¹⁹ Показчик фондів Відділу рукописів Інституту літератури НАН України ім. Т.Г. Шевченко. - К. : ІЛ НАН України. - 1999.
- ²⁰ Выписка из журнала заседаний юридического факультета Киевского университета о командировании за границу для усовершенствования знаний Пильнякевича, Тутковского, Вигуру. 24 сентября 1843 года // ІЛ НАНУ ВР. - Ф. 8. Архив Киевского университета. - Од. зб. 3414. - 2 л.
- ²¹ Путевой журнал В.Ф. Тимковского. 1814 г. // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (НБУ ІР). - Ф.1. В. Тимковский. - Од. зб. 2332. - 68 с.
- ²² Погодин М. Отчет о моем путешествии, особенно в отношении к славянам. 7 декабря 1853. - Од. зб. 280. - 10 л.; Погодин М. Письмо второе 1854 г. - Од. зб. 281. - Сп. 493 (18). - 16 л.; Погодин М.П. Отчет о поездки по славянским землям. XIX век. - Од. зб. 299. - 42 л.. // Там само.-Ф.160.
- ²³ Францев В.А. Очерк по истории чешского возрождения. Тезисы диссертации // Там само. - Ф. 179. (А.Степанович, В.Францев). - Од. зб. 57. - 2 л..
- ²⁴ Лист П.Куліша до В.Ганки. Копія 28.04.1846. Санкт-Петербург // Там само. - Ф.10. (П.Кулиш). - Од. зб. 1256. - 1 л..
- ²⁵ Возвание “Slowianie, bracia!” присланное В. Ганкой А. Стороженко, напечатано на польском, чешском языках с припиской Ганки к Стороженко на одном из листов. 1мая 1848 Прага // Там само. - Ф.8. Коллекция университета св. Владимира. - Од. збер. 2551 - 2554. - 4 л.
- ²⁶ Секретное предписание наместника в царстве Польском генерал-фельдмаршала Варшавскому сенатору и тайному советнику Стороженко А.Я. об оставлении без ответа письма В.Ганки. Оригинал 15/27 мая 1848 года. // ІР НБУ. - Ф.VIII. - Шифр 2561. - Л. 2.
- ²⁷ Див. : Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1877 год от 22 января 1878 года // ЦДІА м. Київ. - Ф.442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волинського генерал-губернатора. - Оп. 56, - Од. зб. 80. - 36 л.
- ²⁸ Учено-литературное общество “Галицко-Русская Матица” во Львове в историческое общество "Нестора - летописца.” // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф.8. (Коллекция университета св. Владимира). - Од. зб. 3170 - 3171. - 3 л.; Бібліотека інституту “Оссолінеум” у Львові // Львівська наукова бібліотека ім.В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. - Ф.5. - Од. зб. 532.
- ²⁹ Высочайшее утверждение правил определяющих отношения к славянским благотворительным обществам. Рік 1878. // Там само. - Од. зб. 80. - 42 л. Ф.442.